

С. В. Степаненко,
канд. екон. наук, доц.

РОЛЬ ВЛАДИ І ВЛАСНОСТІ У СТАНОВЛЕННІ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

У дослідженні економічних процесів винятково важливе значення має застосування системного аналізу, особливо його найбільш загальної форми — цілісного підходу. Останній виявляється в певних ознаках, серед яких ключову роль відіграють **зв'язки** між суб'єктами, які утворюють основу економічної системи. Аналіз умов формування і характеру зв'язків дає змогу розкрити особливості виникнення і розвитку економічної системи. Окремо слід указати на зв'язки, що виявляються у владних і власницьких відносинах, утворюючи основу суспільства і його складової — економічної системи.

Ми використовуємо поняття «зв'язок», яке притаманне системному підходу і виходимо з відомого його співвідношення з широко вживаним поняттям «відносини». У літературі останні визначаються як така взаємозалежність, що «... є лише кінцевим результатом певних процесів без урахування самих цих процесів», без указівки на проміжні ланки цієї взаємозалежності [6]. Поняття «зв'язок» дозволяє відобразити детерміністські та вірогіднісні, прямі та зворотні, жорсткі та корпускулярні взаємодії елементів системи, що функціонує або розвивається. Воно дає можливість глибше і повніше розглянути взаємодію та взаємообумовленість елементів суспільної системи, реалізувати весь методологічний потенціал системного аналізу.

Зв'язок є основою кожної системи, тому для її дослідження важливе значення мають умови, за яких цей зв'язок формується. Відомо, що він виникає лише «завдяки наявності якої-небудь тотожної властивості речей, яка слугує основою зв'язку» [5, с. 16]. Без такої основи сторони системи перебувають у стані відокремленості і не можуть розглядатися як її елементи. На цю обставину звертав увагу Гегель, коли писав, що лише при досягненні тотожності сторін необхідно формується зв'язок, що спосіб досягнення єдності сторін обумовлює особливості його здійснення. Якщо, наприклад, тотожність досягається під впливом зовнішніх сил, опосередковується ними, то має місце зв'язок зовнішньої необхідності. При виникненні єдності сторін системи під впливом її внутрішнього розвитку чи стану, зв'язок між ними має характер внутрішньої необхідності [2, с. 336]. Тобто поняття «зв'язок» розкриває природу кожного процесу, що розвивається за законами необхідності не лише в рамках причини і наслідку, а через взаємозалежність та взаємодію сторін.

Ми звертаємося до цих методологічних положень тому, що вони дають змогу простежити за формуванням суспільних зв'язків, що утворюють основу економічної системи і суспільства загалом, за процесами становлення і розвитку влади та власності. При цьому слід почати з аналізу зародження таких зв'язків, їх найпростіших форм, з общинного стану суспільства, його розпаду і формування держави. Ці часи є спеціальною темою дослідження, тому в даній статті розглянемо лише окремі сторони общинного життя, які мають ключове значення для формування влади та власності.

Відлік часу, як правило, ведеться від так званої неолітичної революції — переходу людей від забезпечення життя шляхом привласнення дарів природи (збирання плодів і ягід, мисливство та рибальство) до виробництва необхідних продуктів і речей. Цей революційний крок не лише послабив залежність від природи, створив умови для відносно стабільного існування, а й означав виникнення нової форми залежності людей — від **взаємодії** між ними. Нужда, що відображає притаманний усьому тваринному світу обмін речовин з природою, змінюється на потреби, які охоплюють як зв'язки людей з природою, так і зв'язки між ними. Забезпечення потреб робить необхідною взаємодію між людьми, формування зв'язків між ними в межах общини. Потреби стають однією з найбільш емних категорій, яка відображає становлення і розвиток суспільства, розкриває природу необхідного характеру зв'язків, що в ньому виникають.

Кровноспоріднена община була внутрішньо однорідною, кожен її член не відокремлював себе від інших общинників, ототожнював себе з нею. Межею общини був індивід, що належав до іншої общини і був для неї, як правило, ворогом. Життя забезпечувалося за допомогою спільного, колективного обміну з природою, хоча ця колективність і залишалася первісною, перенесеною з тваринного світу. Потреба один в одному об'єднувала людей, створювала базу для їх взаємодії. Община могла вижити лише за умови, що діяла як єдиний організм, що кожен її член мав однаково важливе значення, що обмін діяльністю вони здійснювали на засадах **взаємин**¹. В общині виявляється «тотожність сторін», завдяки якій формуються зв'язки, їх необхідний характер. Розвиток зв'язків, їх основні форми і характер залежать від того, які стосунки між індивідами, на яких принципах вони обмінюються своєю діяльністю.

Так, в кровноспорідненій общині, де має місце однакове становище кожного індивіда, взаємообмін відображає її внутрішню нерозчленованість та формується на принципах природної рівності (зрівнялівки). Ця історично перша форма суспільних зв'язків між общинниками яскраво виявлялась у так званому **реципрокному** обміні, який означав, що кожен вносить до спільного здобутку стільки, скільки може, а отримує стільки, скільки на нього припадає. Рівнозначний статус кожного члена общини обумовлює і характер зв'язків між ними.

На стадії розпаду общини та формування держави почали створюватися умови, що вели до зміни суспільного статусу общинників та характеру взаємин між ними. У міру того як збільшується кількість виробленої продукції, зростає чисельність общин, освоюються нові території посилюється значення організації та координації дій між людьми, здійснення організаційно-управлінських, військових, ритуальних функцій. Вони закріплювалися за найбільш здібними общинниками, які увільнялися від інших видів діяльності. В общині з'являються вожді, воїни, жреці, які надавали общині значно більше специфічних послуг ніж отримували благ і послуг, що розподілялися на засадах суворих норм первісної реципрокності. Різниця між тим, що вони давали общині й отримували від неї, вимірювалася в соціальних цінностях престижу, поваги і привілеїв. Формується авторитет і престиж, який є громадською оцінкою суспільної ваги цих індивідів і функцій, що вони виконують, основою добровільного і свідомого виконання їхніх рішень. Тобто виникає **влада** окремих осіб, що мала в мирний час, як правило, моральний характер, а елементи примусу виникали лише під час військових дій. Лідер — вождь чи жрець — діставав право на здійснення владних функцій на засадах принципу взаємності в обміні діяльністю між індивідами, що мають однаковий статус в общині.

Зовні влада сприймається як можливість диктувати свою волю індивідам за їх згодою чи без такої. Уперше цю характеристику влади дав М. Вебер і вона домінує в науковій літературі в наш час. Однак акцентування на вольових засадах влади неминуче призводить її до так званого суб'єктивного чинника, до тлумачення її як елемента надбудови, як таку, що має вторинний характер. Насправді, влада є глибинним елементом суспільного життя, який пронизує всі його сфери, в тому числі й економічну. У владі виявляється суспільний статус індивідів, характер залежності між ними, зв'язки, що при цьому виникають. Не випадково певна особа здобуває суспільну могутність і змогу диктувати свою волю іншим людям лише тоді, коли посідає відповідне суспільне становище щодо них і спирається на залежність індивідів. Влада є не надбудовою, а першоосновою держави, що забезпечує її цілісність в умовах неоднакового суспільного статусу людей та визначає формування і розвиток усіх інших відносин, у тому числі й економічних².

¹ Російське слово «возмездность» точніше відображає умови, за яких виникає зв'язок, і означає обмін благами, послугами та інформацією.

² Ми підтримуємо позицію, обгрунтовану групою російських науковців, про те, що формування суспільства починається не з появи приватної власності і класів, а з оформлення політичних утворень, в яких домінуючу роль відігравала влада, коли пріоритетним є політогенез.

Див.: Народы Азии и Африки. — 1988. — № 3; Васильев Л. С. История Востока: В 2-х т. — М., 1993. — Т. 1. — С. 219 та ін.

Розпад кровноспорідненої общини як природної цілісності та відносне відокремлення від неї індивідів і формування сім'ї, сусідської (земельної) общини та інших форм колективності, включаючи державу, суттєво змінило природу зв'язків між людьми і роль влади, в якій ці зв'язки виявлялися. Якщо в общині зв'язки формувалися між індивідами з однаковим суспільним статусом, що і визначало характер взаємності, то в державі вони виникають між людьми, які мають різне суспільне становище. Взаємообмін між різними за здібностями та відокремленими індивідами не може більше здійснюватися на принципах реципрокності, що обумовлює і зміни характеру влади. Із загального представника общини, влада, постаючи над нею, перетворюється в основну силу, що організує індивідів у нову спільність — державу та виступає засобом збереження її цілісності. Добровільне виконання владних рішень індивідами і переважно моральні важелі впливу на них змінюються на примус і використання озброєного війська, тюрем і інших силових засобів. Влада стає публічною.

Змінюється також і механізм визначення суб'єктів (носіїв) влади. Люди, які здійснювали владні функції на підставі своїх здібностей, поступово намагалися закріпити їх за собою навічно. Почалися відхід від виборності, поступова деперсоналізація влади через наслідування і застосування різних форм впливу на індивідів. Формуються інститути, діяльність яких спрямована на довічне збереження влади за певними особами.

В основі публічної влади лежить інший характер взаємин між індивідами, **особистісна залежність** між ними. Вона виникає внаслідок того, що взаємообмін між людьми здійснюється на основі порівняння благ та послуг, що ними вносяться до тієї колективності, в якій вони відносно відокремились від суспільства. Кожен з них віддає свою працю і взамін отримує послуги іншого характеру: одні — дії організаційно-управлінського, духовного характеру, а інші — працю зі створення матеріальних благ чи здійснення військових функцій. Різниця у віддачі кожного з них веде до появи соціальної нерівності, до владарювання (здійснення владних повноважень) одних і підпорядкування (добровільного чи примусового виконання владних рішень) інших. На цих же принципах формується система корпоративних утворень — сім'я, сусідська община, міська комуна, чернечий чи лицарський орден, цех тощо, які об'єднані в державу. Влада як основа суспільства здійснюється через ієрархію корпорацій, що побудовані на засадах владарювання — підпорядкування соціально нерівних людей.

Метою корпорації є забезпечення інтересів її членів, отримання захисту від зовнішнього світу, досягнення взаємності у зв'язках з іншими корпоративними утвореннями та державою загалом. Досягнутий баланс інтересів членів корпорації, взаємність зв'язків, що враховує різний рівень здібностей і, відповідно, суспільний статус, відображаються у встановлених правилах і нормах поведінки. Так з'являється феномен **норми** (регламенту), який у формі традицій, звичаїв чи писаного закону, протягом тисячоліть стає головним засобом досягнення взаємності між природно і соціально нерівними людьми, засобом реалізації влади та організації суспільного життя у всіх сферах. Це забезпечувало стабільність життя людей, фіксувало звичний для них стан речей. Тому в усі часи і точилася боротьба, у тому числі й у формі повстань, за збереження віками випробуваних норм, традицій, корпорацій.

Дії окремих індивідів підпорядковані цілям корпорацій, в які вони об'єднані. І оскільки всі вони об'єднані в державу, то на вершині ієрархії цілей стоять цілі держави, влада якої є абсолютною. Тобто багаті і бідні, вільні і раби — абсолютно залежні від влади держави і людей, що її уособлюють. У такому суспільстві влада часто здійснюється у формі деспотії, свавілля якої може обмежуватись лише моральними стандартами, обов'язковими для всіх членів суспільства. Отже, норми та регламенти є засобом не тільки владного підкорення людей, а й обмеження надмірних дій з боку владних осіб.

Норма лежить і в основі так званої **редистрибуції**, яка приходить на зміну реципрокності та за якої члени корпорації зобов'язані передавати встановлену існуючими правилами частину виробленого продукту чи послуг для забезпечення життя корпорації, з наступним перерозподілом його між особами, що здійснюють владні повноваження.

Найяскравіше це виявляється в централізованій редистрибуції держави, яка передбачає виконання трудових повинностей, сплату ренти-податку та інші внески до скарбниці з наступним поділом їх на військову оборону, здійснення судочинства і інші цілі, спрямовані на збереження і розвиток держави та на утримання осіб, що виконують владні функції.

Ієрархічний спосіб організації влади в суспільстві відображає лише один тип зв'язків, що обґрунтовується системним аналізом. Як відомо, кожна система залежно від рівня її складності у своїй основі має один із трьох можливих типів зв'язку між її елементами — **ієрархічний, конкурентний чи когерентний**. Ієрархічний тип притаманний досить простим системам і характеризує взаємодію між елементами, що займають різні рівні в ній, та здійснюється по вертикалі. Залежно від особливостей розгортання ієрархій, вони мають кілька різновидів — домінантні та модулярні ієрархії, холарії та ін. Конкурентний тип зв'язків відображає взаємодію елементів, що перебувають на одному рівні і характеризуються як протилежні один одному. Він має горизонтальну спрямованість. Нарешті, третій тип зв'язків — когерентний характеризує узгодженість дій між елементами на одному рівні. Це дає підстави розрізняти три типи суспільств залежно від способу організації влади в них: 1) побудовані на корпоративних засадах з домінуванням ієрархічного способу реалізації влади; 2) з конкурентними зв'язками між індивідами та демократичним здійсненням влади; 3) з когерентними зв'язками і побудовою влади на засадах самоврядування.

Основоположна роль влади визначальним чином впливає і на розвиток господарської сфери та ключової її характеристики — **власності**. І хоча корені власності сягають древніх часів, де окремі знаряддя праці чи побутові речі належали сім'ї або окремим її членам, в умовах нерозчленованості общини і реципрокності, власність не мала самостійного значення. Ресурси використовувалися спільно (колективно), а результати діяльності належали всій общині. Так, наприклад, усі члени общини мали право обробляти землю, використовувати необхідні ресурси (воду, пасовиська, ліси), а володіння і розпорядження ними належали владним надобщинним утворенням — суб'єктам влади: вождям та їх оточенню. Володіння і розпорядження ресурсами було однією з функцій влади, її невід'ємною складовою. Саме поняття власності нерозривно пов'язане і детерміноване владою. «Влада (володіння) — пише Л. С. Васильєв — породжує поняття й уяву про власність, власність народжується як функція володіння і влади. Влада і власність нероздільні, не підлягають розтину. Перед нами феномен влади-власності» [1]. Влада в господарській сфері виступає як власність [3, с. 133].

Власність виникає внаслідок відносного відокремлення індивідів та закріплення їхнього різного статусу в господарській сфері діяльності. «До одного єдиного або цілком замкненого, непрозорого господарства, коли є наявно або мислиться лише один господарюючий суб'єкт, поняття власності не може бути застосовано. Тому що власність завжди є засобом відокремлення та відображення окремого і водночас зв'язаного існування безлічі господарств» [7, с. 9]. Саме на підставі відокремлення індивідів здійснюється порівняння результатів їх діяльності, досягається взаємність між природно та соціально різними людьми.

Закріплення окремих функцій за індивідами, що мають різний статус, коли одним належить функція використання ресурсів у процесі виробництва, а іншим — володіння і розпорядження ними, стає основою їх соціального статусу, суспільної нерівності в економічній сфері. Відображення даного процесу в нормах права (через які здійснюється всяка влада) веде до формування інституту власності як відносно самостійного від влади утворення суспільного життя. Нобелівський лауреат Джеймс Б'юкенен зазначає, що базою для виникнення власності є формування прав окремих індивідів [4].

Підкреслюючи генетичний зв'язок власності з владою, слід зауважити, що у власності використовується не стільки особистісна залежність індивідів, як їх залежність від ресурсів — землі, води, знарядь праці та інших матеріальних умов життя. Власність базується на іншому способі взаємодії людей — не на безпосередньому підпорядку-

ванні, а на залежності від речей, на розподілі прав на них. Саме в сукупності прав власності індивіда виявляється його суспільний статус, місце в процесі реалізації влади. Будучи формою влади, власність спирається на норми і регламенти як головний засіб досягнення взаємин між індивідами з різним суспільним статусом, розвивається через пучок прав власності.

З відокремленням від общини і дедалі самостійнішою діяльністю індивідів (сімей) значення власності зростає. Поступово вона стає основою виникнення і функціонування господарських форм та важливою характеристикою господарювання корпоративних утворень. При цьому важливо підкреслити, що власність нерозривно пов'язана з владою і зростання її ролі впливає на значення влади. Так, наприклад, діяльність одного з найвідоміших історичних корпоративних утворень — сусідської (земельної) общини може бути розкрита лише на підставі аналізу співвідношення власності і влади, яке в різних типах сусідських общин — азійської, античної і німецької — було неоднаковим. В азійській общині влада реалізується, головним чином, через особистісну залежність як відносини владарювання-підпорядкування, а власність відіграє незначну роль. У ній імущі і неімущі повністю залежать від осіб, що здійснюють владу. У німецькій общині — навпаки, ключову роль відігравала власність, а сімейні господарства функціонували майже самостійно. Основною формою здійснення влади був механізм редистрибуції.

Вищевикладене дає підстави для висновку, що на етапі виникнення держави основу суспільних процесів складає влада-власність. Вона відображає становлення і розвиток суспільної залежності індивідів, формування зв'язків між ними, є засобом збереження цілісності суспільства, коли в умовах суспільного поділу праці індивіди здійснюють самостійну діяльність. Спочатку виникають зв'язки між індивідами, які ґрунтуються на особистісній залежності одних від інших, а згодом і зв'язки, що базуються на залежності індивідів від необхідних для життєдіяльності речей. Одні реалізуються у формі влади, через відносини владарювання-підпорядкування, а інші — у формі власності. Співвідношення між цими формами реалізації суспільної взаємозалежності між індивідами вирішальним чином впливає на тип економічної системи. У кожному суспільстві формується притаманна лише йому економічна система, в якій пріоритетну роль відіграє одна із сторін — влада або власність. При цьому важливо підкреслити, що ці фундаментальні засади обов'язково присутні в кожній економічній системі, хоч і відіграють різну роль.

Література

1. Васильев Л. В. Что такое «азиатский» способ производства? // Народы Азии и Африки. — 1988. — № 3. — С. 69.
2. Гегель Г. Энциклопедия философских наук. — М.: Мысль, 1974. — Т. 1: Наука логики.
3. Мизес Л. Индивид, рынок и правовое государство. — СПб.: Пневма, 1999.
4. Нобелевские лауреаты по экономике. Джеймс Бьюкенен. — М.: Таурис Альфа, 1997.
5. Парнюк М. А. Принцип детерминизма в системе материалистической диалектики. — К.: Наукова думка, 1972.
6. Свидерский В. И., Зобов Р. А. Отношение как категория материалистической диалектики // Вопросы философии. — 1973. — № 1. — С. 90—91.
7. Струве П. Б. Хозяйствование, хозяйство, общество: Избр. сочинения. — М.: РОССПЭН, 1999.